

ПРАВОСВІДОМІСТЬ НАРОДУ ТА “ПРАВОСВІДОМІСТЬ НАТОВПУ”: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Проведена сравнительная характеристика сущности и особенностей правосознания народа и толпы. В работе используются труды классиков в области массовой психологии и массового сознания: Г. Лебона, З. Фрейда, С. Московичи, Х. Ортеги-и-Гассета. Проанализированы механизмы создания толпы. Вводятся в научный оборот такие понятие, как: «тоталитарная толпа» и «виртуальная толпа».

Ключевые слова: правосознание народа, правосознание толпы, тоталитарная толпа, виртуальная толпа.

We made a comparative description of the substance and peculiarity feeling for law and order of the nation and “feeling for law and order of the crowd”. In the work we use the proceedings of the classical author in the in the field of popular psychology and popular consciousness: G. Lebon, Zigmund Fraid, S. Moskovichi, X. Ortega-e-Gasset. Were analyzed the mechanisms of the crowd’s creation. Is introduced into scientific practice such new terms: «totalitarian crowd» and «vertuarian crowd».

Key words: feeling for law and order of the nation, feeling for law and order of the crowd, totalitarian crowd, vertuarian crowd.

Актуальність обраної теми обумовлена низкою причин. Перш за все, протягом історичного розвитку людства народ завжди відігравав значну роль у соціальних змінах або в якості рушійної сили, або як керована харизматичним лідером маса. В наш час, наприкінці ХХ початку ХХІ сторіч, хвиля демократичних перетворень охопила країни Центральної та Східної Європи, що актуалізувало наукові дискусії з приводу ролі народу та лідерів в історичному процесі. З нашої точки зору, необхідно зосередити увагу на особливостях світосприйняття таких соціальних утворень, як народ та натовп, проаналізувавши характерні риси їх правосвідомості, механізми й середовище їх формування, а також вплив на суспільні процеси. В той же час важливо з’ясувати яким чином народ може трансформуватися в натовп і навпаки, що й стало метою даної статті.

Роль і місце народних мас у історичному процесі досліджували марксистські філософи, визначаючи підпорядкованість індивідуальних інтересів класовим. Особливого значення для нашого дослідження набувають роботи класиків у галузі масової свідомості та масової психології, а саме Г. Лебона, З. Фрейда, Хосе Ортегі-і-Гассета, Е. Канетті, С. Московичі, Г. Блумера. Серед сучасних авторів проблему мотивів та наслідків поведінки народних мас й натовпу вивчали з різних боків С. Кара-Мурза, К. Гаджиєв, М. Почепцов.

Проблема правосвідомості народу та натовпу є недостатньо розробленою як у вітчизняній, так і у закордонній філософсько-правовій думці. Це пов’язано перш за все з тим, що частина вчених ігнорувала довгий час роль народних мас в історії, не визнаючи їх суб’єктом соціального прогресу. При цьому необхідно зазначити, що вже

давньогрецькі філософи замислювалися над загальними характеристиками понять “народ” та “натовп”. Зокрема Аристотель визначав демократію як неправильну форму правління і висловлював побоювання, що вона може перерости у охлократію – владу натовпу. Тому він і запропонував на протигагу демократії правильну форму правління під назвою політія, за якої народом вважається не все населення давньогрецького полісу, а лише громадяни, які мають освіту і приватну власність, незалежно від її розмірів. Тобто правосвідомість народу визначається економічними інтересами і рівнем культури його окремих представників. Народ, як організоване та структуроване утворення, усвідомлює як свої права, так і обов’язки, а натовп лише прагне реалізувати свої бажання за будь-яку ціну. Переломним моментом у боротьбі народу за свої права стали події Великої французької революції, котрі актуалізували проблему забезпечення природних і позитивних прав для всіх громадян незалежно від майнового стану. В той же час вищезначені події показали руйнівну силу декласованих мас, які здатні зруйнувати будь-який правопорядок. Російський дослідник К. Гаджиев зазначає, що реальною матеріальною силою, що знищує основи цивілізації є маса, незалежно від того, хто її мобілізував [1, с. 3]. У революційному запалі народ може перетворитися на натовп, а його правосвідомість стає деформованою та нігілістичною. Саме французькі дослідники Т’єрі, Гізо, Мінье звернули особливу увагу на історичну роль третього стану – “простолюдинів”, котрих вони ототожнювали з буржуа і протиставляли двом привілейованим станам – дворянству та кліру. В процесі подальшого розвитку соціально-філософської, правової та політичної думки поняття “народ” набувало різноманітних характеристик в залежності від конкретної історичної ситуації.

В сучасних теоріях демократії під народом, як правило розуміють всіх мешканців тієї або іншої держави, що мають громадянство, незалежно від їх майнового стану, рівня освіти, етнічної приналежності, віросповідання. Демократична правосвідомість обумовлена визначальною роллю народу у процесі формування органів влади. Саме при демократії народ має всі шанси стати вирішальною силою суспільного розвитку:

- народ є єдиним джерелом влади, сувереном у державі, народний суверенітет виражається в тому, що саме народу належить установча (конституційна) державна влада;

- народ обирає своїх представників у владні органи і тільки він може періодично змінювати їх представницький склад, у деяких державах саме народ має право безпосередньої участі у розробці та прийнятті законів шляхом всенародних ініціатив та референдумів;

- демократія передбачає рівність прав, свобод і обов’язків громадян;

- підпорядкування меншості волі більшості при прийнятті рішень та їх практичному виконанні;

- повага більшості до права меншості мати власну точку зору та відстоювати її цивілізованими методами [2, с. 55-56].

Таким чином, демократична форма правління, незважаючи на недоліки, на сучасному етапі розвитку людства забезпечує максимальний вплив народу на владу

та найбільш повне представництво його інтересів, що стимулює розвиток суспільної правосвідомості.

Якщо звернутися до “Сучасного словника з суспільних наук”, то народ визначається як спільнота людей, що історично склалася на певній території і об’єднана спільним походженням, мовою та культурою [3, с. 269]. На думку фахівців, будь-який народ має низку загальних характеристик, які обумовлюють особливості, рівень та якості його правосвідомості. По-перше, спільна історична доля, яка є передумовою формування єдиного народу та створення незалежної держави. Історична доля народу може містити сторінки не тільки спільного існування, а й боротьби за нього – трагічна доля євреїв, українців, поляків, вірмен, які довгий час боролися за національну єдність, створення власної держави. У процесі цієї боротьби в правосвідомості народу викристалізовується бажання реалізувати своє право на незалежне існування.

По-друге, єдина загальнонародна ідея (національна ідея), яка духовно цементує народ у цілісний організм. Об’єднавча ідея повинна бути присутня у суспільній свідомості народу. Наприклад, українська національна ідея є поняттям багатовимірним та неоднозначним, що зумовлено складністю сучасного національного життя та етногенези, а також невирішеністю багатьох наукових проблем, пов’язаних з національним питанням. Це поняття конкретизується і розкривається через сукупність інших, таких, як “український народ”, “українська нація”, “український етнос”, “менталітет народу України”. Разом з тим українська національна ідея, у загальному вигляді, орієнтує на певний світоглядно-гуманістичний соціальний ідеал оптимальної організації суспільства з точки зору перспективного розвитку української нації. Національна ідея українського народу містить у собі природні права людини, а також має державницький характер.

По-третє, загальнонародна мова, яка є, образно кажучи, душею народу. Саме через мову мислення особа ідентифікує себе з конкретним народом. За допомогою мови зберігаються і відтворюються коди суспільної свідомості й правосвідомості зокрема.

По-четверте, історична перспектива, яка вимальовується з національної ідеї і є стратегічним напрямком розвитку народу у сучасному світі. Зокрема, подальші перспективи розвитку українського народу обумовлені низкою факторів: особливостями українського державотворення та менталітету; взаємозв’язком філософсько-соціологічної, релігійної та політичної думки в Україні зі спорідненими європейською й російською культурами. Необхідно зазначити, що саме традиції та звичаї, зафіксовані в історичній пам’яті, становлять тло правосвідомості будь-якого народу.

В той же час правосвідомість народу є не тільки відображенням існуючих правових традицій та звичаїв, а й містить у собі негативний досвід порушення прав і свобод того або іншого народу. Таким чином, правосвідомість народу є явищем структурованим, поліфонічним та детермінованим як подіями сьогодення, так й історичними традиціями.

З кінця XIX сторіччя однією з головних проблем філософії, культурології, психології стає вивчення масової свідомості та її носіїв – народ, клас, маса, натовп. З цього приводу відомий філософ Ф. Ніцше зазначав, що коли сто осіб знаходяться одна біля одної, то кожна втрачає свій розсудок і отримує чийсь інший. У науковій літературі Нового і Новітнього часів поняття “натовп” використовувалось у широкому і у вузькому значеннях. У широкому тлумаченні, під натовпом розуміли соціально-психологічний стан, який передує утворенню народу або характеризує його деградацію. У вузькому розумінні, натовпом називали групу людей, які знаходяться у безпосередній близькості або обличчям до обличчя, а не будь-яку спільноту, таку, як нація, каста, клас, яка є настільки великою, що не може зібратися разом у конкретному місці.

На думку С. Московічі, натовп є скупченням людей, котрі об'єдналися поза будь-яких установ та на тимчасових основах. Натовпи є асоціальними і являють собою результат тимчасового або безперервного розкладання груп і класів. Натовп відповідає таким поняттям, як “набрід”, “люмпен-пролетарі”. С. Московічі стверджує, що представники натовпу не належать до певних соціальних груп, існують за межами соціальної структури, не мають певних занять і цілей, та живуть поза законами й звичаями. Натовп є злочинним, оскільки складається з шахраїв та потолочі, які здатні до різних форм насильства. Вищезначений дослідник використовує таке поняття, як “злочинний натовп”, дії якого загрожують безпеці держави та окремих громадян. Натовп неможливо покарати, оскільки його дії є анонімними та неперсоніфікованими. Італійський дослідник Сігеле, розвиваючи теорію свого співвітчизника Ломброзо про вроджену злочинність, використовує поняття “кримінальний натовп”, до якого він зараховує всі соціальні рухи та політичні групи – від анархістів до соціалістів, а також бастуючих робітників й учасників вуличних мітингів [4, с. 463-465].

Виходячи з вищенаведеного, необхідно зазначити, що правосвідомість у натовпу практично відсутня, її можна охарактеризувати поняттям “антиправосвідомість”, орієнтуючись на класичні визначення природного та позитивного права. Разом з тим будь-який натовп шукає справедливості та може хаотично створювати низку вимог. Підкреслимо, що характеристики натовпу змінюються в залежності від історичної епохи. В цілому переважна більшість виступів народних мас пов'язана з певною трансформацією правосвідомості, а саме з усвідомленням необхідності відстоювати свої права або відновити втрачену справедливість та рівність. На думку Т. Гоббса, рівність є фундаментальною характеристикою природного стану. Але рівність за Т. Гоббсом базується на принципі патримоніальної справедливості: піддані рівні не в свободі, а у безправ'ї перед сувереном. Фактично громадяни не мають права вимагати більше свобод, ніж надав їм суверен, а їх правосвідомість не повинна бути активістською. За теорією Дж. Локка, рівність полягає у однаковій свободі для всіх та можливості відстоювати її у будь-якій спосіб [5, с. 149-150]. Такий підхід передбачає наявність у суспільстві думаючих, активних та освічених громадян, які здатні усвідомити свої права та вести боротьбу за них. Тобто авторитарна модель держави за Т. Гоббсом орієнтована на підданський тип правосвідомості народу, а ліберально-демократична за Дж. Локом – на активістський тип правосвідомості. В свою чергу

натовп часто-густо зовсім “не усвідомлює” своїх прав, а тим більше обов’язків і намагається лише помститись комусь за свої труднощі та розчарування. Натовп здатен утворювати значну негативну асоціальну енергію, але лише на короткий час. Під час реалізації цього потенціалу для натовпу не існує ніяких правових обмежень.

У своїй відомій книзі “Психологія мас” французький вчений Г. Лебон виокремлює низку особливостей натовпу. В натовпі свідомість зникає, при цьому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють єдине ціле, приймають один і той же напрям. Індивід, який певний час знаходився у діючому натовпі, починає нагадувати загіпнотизованого суб’єкта. Г. Лебон, на відміну від С. Московічі, вважає, що натовп – це якісно нова система, а не конгломерат. Тобто натовп тільки на перший погляд є хаотичним утворенням, а насправді він являє собою систему зі своєю структурою та своєрідним керуванням. У натовпі людина не схильна стримувати свої інстинкти, оскільки він безвідповідальний та анонімний. Почуття відповідальності, що стримує від протиправних дій окремих індивідів, майже повністю зникає у натовпі. У натовпі будь-яке почуття є заразливим до такого ступеня, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси на користь колективним. Натовпу відомі тільки прості й крайні почуття: будь-яку думку, ідею, вірування він сприймає з абсолютною вірою або їх повністю відкидає. Натовп за своєю природою ніколи не прагне правди, він відвертається від очевидності, яка не подобається йому і вклоняється помилковим ідеям, що здаються йому вірними. Необхідно зазначити, що натовп є дуже мінливим і здатен моментально реагувати на імпульси, що надходять від лідерів [6]. Виходячи з цього зазначимо, що “правосвідомість натовпу” є рухливою, нестійкою та еклектичною і залежить від настроїв найбільш активних осіб й будь-яких подій, що відбуваються навколо. Натовп може надати собі будь-яке “право”, що не відповідає діючому законодавству.

Аналізуючи натовп, Г. Лебон не піднімає питання про те, чому не будь-яка концентрація людей перетворюється на натовп і який індивід є більш схильним стати людиною аморфної маси? Цю проблему у роботі “Повстання мас” розглянув видатний науковець Хосе Ортега-і-Гасет. Він зазначає, що індивід, схильний стати людиною натовпу – це особа, вихована в школі певного типу, має певний склад мислення і мешкає в атомізованому громадянському суспільстві масової культури. Це людина нового світу, який створила ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація. Світ, який оточує людину постіндустріальної епохи, з самого народження ні в чому її не утискає, ні до чого не примушує, не ставить ніяких заборон та “вето” [7].

На нашу думку, в сучасних умовах суцільної комп’ютеризації та інформатизації суспільного життя можна вести мову про утворення “віртуального натовпу”. Велика кількість людей може спілкуватися в Інтернеті, не називаючи свого власного ім’я або користуючись вигаданим. Людина “віртуального натовпу” має своєрідну правосвідомість: вона необмежена заборонами ані моральними, ані правовими; її дії у просторі і часі позбавлені зовнішнього контролю; вона є вільною створювати будь-який світ. З точки зору Ж. Бодрійяра, в наш час змінилося саме середовище, що породжувало класичний натовп, а саме – місто. На його думку, місто перестало бути

політико-індустріальним полігоном, яким воно було у ХІХ сторіччі, тепер це полігон знаків, засобів масової інформації, коду [8, с. 157].

В цьому ж контексті розмірковує американський соціолог Р. Мертон. В книзі “Соціальна теорія і соціальна структура”, він вказує на важливе значення “свободи конкуренції”, котра породжує нездійсненні бажання, а у кінцевому підсумку – схильність до протиправної поведінки. Вищеозначений дослідник виокремлює умови, що сприяють “натовпоутворенню”:

- міфологізація суспільних відносин, котра маскує причино-наслідкові зв’язки і робить мислення більш схильним до навіювання;

- наявність потужної індустрії масової культури, котра має в своєму арсеналі потужні технічні засоби для впливу на свідомість людини;

- раціональне сприйняття дійсності поступово замінюється ірраціональним мисленням.

З нашої точки зору, особливий тип натовпу, зі своєрідними характеристиками правосвідомості формується у тоталітарних країнах. Потужний вплив на масову правосвідомість людини здійснювали саме пропагандистські машини тоталітарних режимів. Так, на думку російського вченого С. Кара-Мурзи, фашисти, взявши владу у свої руки, змогли перетворити розсудливий і прагматичний німецький народ на натовп, який підтримав авантюрні плани А. Гітлера щодо світової гегемонії [9, с. 199]. За схожою схемою діяли і у Радянському Союзі за часів І. Сталіна. Народ перетворювали на натовп шляхом насильницької колективізації, штучного голоду та масових репресій. У суспільстві укорінилися елементи лицемірства, пристосовництва, виникла звичка жити за вказівкою зверху, набула поширення підозрілість та недовіра до людей, а також апатія й безініціативність щодо суспільних справ. Фактично це і є психологічні риси так званого контрольованого “тоталітарного натовпу”, котрий сприймає всі дії влади беззастережно, некритично. Таким чином, правосвідомість “тоталітарного натовпу” має патримоніальний характер, є не активістською за змістом і сконцентрована на обов’язках громадянина перед державою.

Здійснюючи порівняльну характеристику правосвідомості народу та “правосвідомості натовпу”, зазначимо, що правосвідомість народу формується протягом історичного розвитку певної етнонаціональної спільноти достатньо довгий проміжок часу. В свою чергу “правосвідомість натовпу” виникає швидко і хаотично, за своїми характеристиками вона скоріше є антиправосвідомістю. Особа, що належить до народу, зберігає певним чином свої індивідуальні характеристики правосвідомості, а правосвідомість людини натовпу розчиняється у колективних пристрастях, бажаннях та сподіваннях. Проблема правосвідомості різноманітних соціальних утворень є багатовимірною і потребує подальшого дослідження.

Література:

1. Гаджиев К.С. Миф. Государство // Вопросы философии. – 2006. – № 6. – С. 3-21.
2. Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України / За заг. ред. В.Ф. Смолянко. – 1-е вид. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2002. – 446 с.
3. Современный словарь по общественным наукам / Под общ. ред. О.Г. Данильяна, Н.И. Панова. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 528 с.
4. Психология масс: Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2006. – 592 с.

5. Канарш Г.Ю. Понятие справедливости в истории политической мысли (античная традиция и классический либерализм) // *Философские науки*. – 2006. – № 2 – С. 142-156.
6. Лебон Г. Психология масс. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 320 с.
7. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. – М.: АСТ, 2001. – 510 с.
8. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – 2-е изд. – М.: Добросвет, КДУ, 2006. – 389 с.
9. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – Алгоритм, 2000. – 688 с.